Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Кваліфікаційна робота
на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

з теми: **Формування українського козацтва та його вивчення на уроках історії у закладах загальної середньої освіти: методичний аспект**

Виконала: здобувачка вищої освіти
ОПП Середня освіта (Історія та правознавство)
спеціальності 014 Середня освіта (Історія)
предметної спеціальності 014.03 Середня освіта (Історія)
галузі знань 01 Освіта / Педагогіка
заочної форми здобуття вищої освіти
групи IstP1-B22z
Тетяна ЗАПИШНЮК

Керівник: **Степанков В.В.**, кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри історії України

Рецензент:_____
_____

Кам'янець-Подільський, 2026 р.

ЗМІСТ

ВСТУП С. 3

РОЗДІЛ 1. Історіографія та джерельна база дослідження С. 6

РОЗДІЛ 2. Становлення українського козацтва С. 18
2.1. Причини та передумови виникнення козацтва С. 18
2.2. Осередки організації козацтва та формування станових ознак С. 26

РОЗДІЛ 3. Проблематика українського козацтва на уроках історії України в закладах загальної середньої освіти С. 33
3.1. Особливості висвітлення теми в шкільних підручниках С. 33
3.2. Методичні рекомендації для вивчення теми С. 36

ВИСНОВКИ С. 41

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ С. 46

ВСТУП

Вивчення українського козацтва є надзвичайно актуальним в контексті сучасної війни, оскільки козацька доба сформувала фундамент української національної ідентичності, військової культури та прагнення до свободи. Козацтво є не лише історичною спадщиною, а й дієвим джерелом мотивації для сучасних захисників України. Козацтво заклало основи українського державотворення, де найвищими цінностями були воля, свобода, демократія та самоорганізація. Це прямо протиставляється імперській ментальності, з якою зараз бореться Україна. Сучасні Збройні Сили України (ЗСУ) успадковують бойові традиції та ритуали козаків, що допомагає підтримувати високий моральний дух. Образи героїчних предків надихають на мужність і відвагу.

Козацька традиція успішно протистоїть імперським наративам. Питання виживання, економічного та духовного розвитку, які стояли перед козаками, є актуальними і сьогодні. Козацтво показало приклад тривалої визвольної війни проти поневолення. В сучасних умовах вивчення цього досвіду допомагає зрозуміти коріння конфлікту та шляхи до перемоги. Козацтво — це символ незламності, спроможності організуватися для захисту власної землі. Дослідження історії українського козацтва здійснюється як на академічному рівні, так і в форматі навчальних програм в закладах середньої і вищої освіти.

Отже, вивчення козацтва сьогодні — це не просто академічна діяльність, а інструмент формування свідомості, яка допомагає українцям тримати стрій у сучасній війні. Саме ці моменти і визначають **актуальність** даного бакалаврського дослідження.

Об'єктом дослідження є процес виникнення та становлення українського козацтва як окремого соціального стану, виразника інтересів українського народу.

Предметом дослідження є особливості зародження українського козацтва, джерела його формування, а також методичні аспекти вивчення теми на уроках історії у закладах загальної середньої освіти.

Метою дослідження є об'єктивне з'ясування причин та передумов виникнення українського козацтва, окреслення його сутнісних ознак, а також

відображення теми козацтва в шкільних підручниках історії України, аспекти висвітлення проблеми на уроках історії у закладах загальної середньої освіти.

Для досягнення поставленої мети передбачається розв'язання наступних **завдань:**

- визначити причини та передумови формування козаччини;
- проаналізувати особливості становлення українського козацтва, окреслити джерела його формування та їх вплив;
- охарактеризувати військове мистецтво козаків, проаналізувати чинники, які впливали на його становлення;
- окреслити роль Січей в процесі становлення козацтва, охарактеризувати їх військові та управлінські структури;
- проаналізувати специфіку відображення теми козацтва в шкільних підручниках історії України;
- простежити методичні аспекти висвітлення проблеми козацтва на уроках історії у закладах загальної середньої освіти.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що на рівні бакалаврської роботи здійснюється спроба комплексного аналізу процесу виникнення і формування українського козацтва, відображення теми козацтва в шкільних підручниках історії України та методика висвітлення проблеми козацтва на уроках історії у закладах загальної середньої освіти.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що її матеріали, основні висновки й положення можуть бути використані для підготовки, посібників, лекцій і спеціальних курсів у вищих закладах освіти, а також для підготовки тематичних занять на уроках історії у закладах загальної середньої освіти.

Методологічною основою роботи є принципи історизму та наукової об'єктивності. Для їх реалізації використані проблемно-хронологічний та порівняльно-історичний методи. Це дозволило не лише простежити процес виникнення та становлення українського козацтва, а й виявити логічний зв'язок

між суспільними, військовими, політичними та економічними процесами в українських землях протягом кінця XV–XVI ст.

Структура роботи зумовлена метою, завданнями та логікою дослідження і складається зі вступу, трьох розділів, що поділяються на підрозділи, висновків та списку використаних джерел (72 позиції).

РОЗДІЛ І. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

У другій половині XVIII – на початку XIX ст. українська історіографія остаточно вийшла за межі традиційної літописної та компілятивної історичної літератури й поступово наблизилася до формування історичної науки у її модерному розумінні. Саме в цей період відбувається перехід від описово-хронікального способу викладу історичних подій до їх наукового осмислення, аналізу причинно-наслідкових зв'язків та спроб систематизації історичного матеріалу. Для історичних праць кінця XVIII – початку XIX ст. характерним є поєднання просвітницької критики козацької державності з героїко-романтичним трактуванням ранніх етапів української історії. Водночас у цих творах чітко простежується вплив традицій козацького літописання та ідеалізація козацької доби як періоду політичної сили й військової слави українського народу. У центрі уваги більшості авторів перебувала козацько-патріотична концепція історичного розвитку, відповідно до якої саме козацтво розглядалося як носій української державницької традиції, захисник православної віри та виразник національних інтересів.

Серед найпоширеніших історичних творів цього напряму особливе місце посідала праця П. Симоновського «Краткое описание о казацком малороссийском народе», різні редакції «Короткого літопису Малої Росії…» та інші компілятивні твори другої половини XVIII ст., які значною мірою спиралися на ідеї та історичні концепції літопису Г. Граб'янки [6]. Ці праці не лише відтворювали події минулого, а й формували специфічний образ козацтва як провідної сили українського суспільства. Найвищим досягненням даного напряму стала «Історія Русів» – пам'ятка української політичної та історичної думки, що мала значний вплив на формування національної свідомості української інтелігенції XIX ст. [5].

У «Історії Русів» знайшли своє логічне завершення історичні концепції козацьких патріотів кінця XVII–XVIII ст. Автор твору, спираючись на принципи просвітницького історизму, створив цілісний героїко-патріотичний образ українського народу, підкреслюючи його давність, самобутність та право

на власну державність. Особливе місце в концепції автора посідало козацтво, яке розглядалося як репрезентативний і провідний стан українського суспільства. Козацька старшина постає носієм політичної культури, військової честі та шляхетської гідності. Значна увага приділялася боротьбі українського народу за свободу, протистоянню іноземному пануванню та захисту традиційних прав і привілеїв.

Надзвичайно важливим джерелом для вивчення історії українського козацтва є праця французького інженера та картографа Гійома Левассера де Боплана «Опис України» [2]. Цей твір є одним із перших комплексних описів українських земель, їх природи, населення, господарства та військового устрою. Боплан, прагнучи якомога повніше охарактеризувати Україну, значну увагу приділив саме козацтву, вбачаючи у ньому ключовий елемент суспільного життя тогочасної України. На думку автора, козаки становили окрему спільноту воїнів і трударів, які поєднували військову службу з господарською діяльністю та відігравали важливу роль у захисті південних рубежів від татарських нападів. Описуючи територію поширення козацтва, Боплан особливо наголошував на ролі Київщини, зазначаючи, що саме звідти походить «благородний люд», відомий як запорозькі козаки [2, с. 15]. Його свідчення мають особливу цінність, оскільки ґрунтуються на особистих спостереженнях автора, який тривалий час перебував на українських землях.

Важливе місце у формуванні уявлень про українське козацтво посідають козацькі літописи XVII–XVIII ст., зокрема праці Самовидця, Г. Граб’янки та С. Величка. У цих творах козацтво постає як окрема військово-політична спільнота, покликана захищати українські землі від зовнішніх ворогів та боротися за права православного населення. Г. Граб’янка, характеризуючи козаків, наголошував на їхній природній схильності до військової справи, свободолюбстві та неприйнятті «рабської покори». На думку літописця, саме прагнення свободи й незалежності спонукало козаків оселятися у степових районах за дніпровськими порогами, де вони займалися мисливством, рибальством та військовими походами проти Османської імперії й Кримського ханства. Таким чином, у козацьких літописах козацтво розглядалося передусім

як лицарська верства, що вирізнялася серед основної маси населення своїм способом життя, військовими традиціями та прагненням до волі [3; 4; 6; 7].

У першій половині XIX ст. проблема походження українського козацтва стала предметом зацікавлення багатьох істориків. Значний внесок у дослідження цього питання зробив Д. Бантиш-Каменський у праці «История Малой России» [11]. Учений наголошував на складності проблеми генези козацтва та відсутності достатньої кількості достовірних джерел для її остаточного вирішення. На його думку, козацтво не було окремим етносом чи народом, а сформувалося внаслідок специфічних історичних умов, передусім постійної воєнної небезпеки на прикордонних територіях. Дослідник датував виникнення українського козацтва не раніше XV ст., пов'язуючи цей процес із посиленням татарських набігів та необхідністю оборони українських земель.

Справжній науковий етап у дослідженні історії українського козацтва розпочався із середини XIX ст., коли в українській історичній науці сформувався окремий напрям – козакознавство. Його засновником вважають видатного українського історика В. Антоновича. У праці «Про козацькі часи на Україні» він висунув концепцію, відповідно до якої козацтво виникло як результат народної колонізації степового прикордоння. Історик наголошував, що важливу роль у цьому процесі відігравали прикордонні старости, які були зацікавлені у заселенні південних територій та стимулювали переселення населення у степові райони. Таким чином, В. Антонович розглядав козацтво не лише як військове, а й як соціально-економічне явище, пов'язане з освоєнням нових земель та формуванням прикордонного суспільства [8].

Видатний представник народницької школи М. Костомаров трактував козацтво як прояв народної стихії та демократичного духу українського народу. Він вважав, що основним джерелом формування козацького стану були втечі селян і міщан від соціального та національного гноблення. На думку історика, козацтво стало формою протесту проти феодального ладу та водночас осередком збереження традицій свободи й самоврядування [69, с. 12].

Досить суперечливе ставлення до козацтва простежується у працях П. Куліша. З одного боку, він визнавав важливу роль козаків у захисті

українських земель від зовнішніх ворогів, а з іншого — піддавав критиці окремі риси козацького середовища, зокрема схильність до руйнівних дій, внутрішніх конфліктів та недостатню дисциплінованість. Така неоднозначність оцінок пояснюється прагненням П. Куліша осмислити козацтво не лише як героїчне, а й як складне соціально-політичне явище [69, с. 13].

Виняткове значення для розвитку українського козакознавства мала діяльність Д. Яворницького. Його тритомна «Історія запорізьких козаків» і сьогодні залишається одним із найґрунтовніших досліджень історії Запорозької Січі [71]. У своїй праці вчений зібрав величезний масив архівних документів, фольклорних матеріалів, етнографічних описів та свідчень сучасників. Особливу увагу Д. Яворницький приділив питанням побуту козаків, їх господарської діяльності, військової організації, звичаїв і традицій. Його дослідження суттєво розширили джерельну базу вивчення історії українського козацтва та заклали підґрунтя для подальших наукових студій.

Важливий внесок у дослідження проблеми становлення козацтва зробив М. Грушевський — фундатор сучасної української історичної науки [21]. У своїх працях історик виокремлював дві стадії розвитку козацтва. Першу стадію він визначав як побутову, коли козацтво існувало у формі окремих промислово-військових груп, що займалися уходництвом, мисливством і рибальством. Друга стадія, яка припадає на XVI ст., характеризувалася перетворенням козацтва на організовану суспільну верству з власними органами самоврядування, військовою структурою та політичними амбіціями.

У радянський період дослідження історії українського козацтва здійснювалися в умовах жорсткого ідеологічного контролю. Основним методологічним підходом був класовий принцип, відповідно до якого козацтво розглядалося передусім як форма боротьби селянських мас проти феодального гноблення. Значна увага приділялася соціально-економічним аспектам історії козаччини, господарській діяльності козаків, селянським повстанням та ідеї «возз'єднання» України з Московською державою. Водночас питання української державності, автономістських прагнень козацької старшини та національно-визвольної боротьби часто замовчувалися або подавалися у

викривленому вигляді. Серед дослідників радянського періоду варто виокремити праці К. Гуслистого та В. Голобуцького, які, попри ідеологічні обмеження, зробили вагомий внесок у вивчення соціальної та військової історії козацтва [17; 18; 25].

І. Крип'якевич визначав козацтво як окремий суспільний стан феодальної доби, що складався з волелюбних воїнів і господарів, які власними силами освоювали нові землі та захищали їх від зовнішніх ворогів [34]. Учений наголошував на відкритості козацького середовища для представників різних соціальних груп та підкреслював поєднання військової служби з господарською працею.

Із середини 1980-х рр., а особливо після проголошення незалежності України у 1991 р., спостерігається активізація досліджень з історії українського козацтва. Демократизація суспільного життя, зростання національної самосвідомості та відмова від радянських історичних концепцій сприяли переосмисленню ролі козацтва в історії України. При Інституті історії України НАН України 15 серпня 1998 р. було створено Інститут козацтва, діяльність якого стала важливим чинником розвитку сучасного козакознавства.

Сучасні історики пропонують різноманітні концепції походження українського козацтва. Так, В. Смолій розглядає козацтво як привілейований суспільний стан, що у середині XVII ст. посідав особливе місце у соціальній структурі українського суспільства [58]. Я. Дашкевич трактував козацтво як окрему верству військово-прикордонного населення [26; 27], тоді як С. Леп'явко наголошував на спадковому зв'язку між козацтвом та українською боярською верствою [36-39]. У сучасній історіографії дедалі більше уваги приділяється міждисциплінарним підходам, що поєднують соціальну історію, антропологію, військову історію та історію повсякдення.

Важливе місце серед сучасних досліджень посідає праця В. Щербака «Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст.», у якій детально проаналізовано процес становлення козацтва як окремої соціальної верстви [69]. Значний внесок у дослідження духовного та релігійного життя козаків зробив С. Плохій у монографії

«Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні» [48]. У своїй праці автор розглянув взаємини козацтва з православною церквою, особливості релігійної свідомості козаків та роль православ'я у формуванні козацької ідентичності.

Особливе значення для розвитку сучасної історіографії має фундаментальне двотомне видання «Історія українського козацтва», перший том якого побачив світ у 2006 р. [31]. У його підготовці взяли участь провідні українські історики-козакознавці, серед яких В. Щербак, С. Леп'явко, В. Брехуненко, В. Смолій, В. Степанков, В. Горобець, Т. Чухліб, О. Сокирко та інші. У праці комплексно висвітлено політичні, соціальні, економічні, військові та духовні аспекти історії українського козацтва від його виникнення до сучасності.

Упродовж останніх десятиліть українська історіографія козацтва зазнала суттєвого оновлення як у тематичному, так і в методологічному аспектах. Сучасні дослідження дедалі частіше відходять від традиційного описово-подієвого підходу та концентруються на вивченні соціальної структури козацького середовища, проблем ідентичності, військової культури, релігійності, повсякденного життя, міжнародних зв'язків і процесів державотворення. Новітні монографії характеризуються використанням широкої джерельної бази, залученням архівних матеріалів українських та зарубіжних архівосховищ, а також застосуванням міждисциплінарних підходів, що поєднують історію, соціологію, антропологію та культурологію.

Важливе місце у сучасному козакознавстві займають праці В. Смолія та В. Степанкова, присвячені проблемам Української національної революції XVII ст. та становлення Гетьманщини [58]. У своїх монографіях дослідники розглядають козацтво не лише як військову силу, а як окремий політичний суб'єкт, який став основою формування української ранньомодерної державності. Особливу увагу автори приділяють процесу еволюції козацької старшини, формуванню адміністративної системи Гетьманщини та трансформації козацької спільноти у привілейований соціальний стан. Праці цих дослідників мають важливе значення для переосмислення ролі козацтва у

політичній історії України, оскільки демонструють, що козацький рух був не лише формою соціального протесту, а й важливим чинником державотворчих процесів.

Суттєвий внесок у дослідження історії українського козацтва зробив В. Брехуненко, який у своїх працях аналізує міжнародний вимір діяльності козацтва, його місце у геополітичних процесах Центрально-Східної Європи та взаємини з Московською державою, Річчю Посполитою, Кримським ханством і Османською імперією [12]. У монографіях дослідника особлива увага приділяється військовій організації козацтва, дипломатичним практикам та прикордонному характеру козацького суспільства. Науковець наголошує, що українське козацтво було не ізольованим явищем, а важливим учасником міжнародних політичних процесів ранньомодерної доби.

У сучасній українській історіографії значна увага приділяється також проблемам повсякденного життя козаків, їх матеріальної культури та військового побуту. У цьому контексті особливу цінність мають дослідження О. Сокирка, присвячені військовій історії Гетьманщини та Запорозької Січі. Автор детально аналізує організацію козацького війська, систему озброєння, фортифікаційне мистецтво, тактику ведення бою та особливості військової культури українського козацтва. На відміну від традиційної героїзації козаків, сучасні праці демонструють прагнення до об’єктивного аналізу військової ефективності козацьких формувань та їх місця у європейській військовій традиції ранньомодерного часу.

Серед сучасних досліджень помітне місце займають праці Т. Чухліба, який вивчає міжнародну діяльність українського козацтва та дипломатичні відносини Гетьманщини [65; 66]. У своїх монографіях історик приділяє значну увагу політичним контактам козацької старшини з урядами європейських держав, аналізує проблему політичного вибору українських гетьманів та особливості зовнішньополітичної стратегії козацької держави. Дослідження Т. Чухліба сприяють формуванню нового бачення козацтва як активного суб’єкта міжнародної політики, а не лише локального військового феномену.

В останні роки активно розвивається і регіональний напрям козакознавчих досліджень. Значна кількість монографій присвячена історії окремих полків, сотень, регіональних центрів козацтва та локальних козацьких еліт. Такі праці дозволяють глибше дослідити внутрішню структуру Гетьманщини, особливості функціонування місцевого самоврядування та соціально-економічний розвиток козацьких територій. Регіональні дослідження також сприяють кращому розумінню процесів формування локальної ідентичності та взаємодії між центральною владою і місцевими елітами.

Характерною рисою сучасної історіографії є також активне використання нових методологічних підходів. Дослідники дедалі частіше звертаються до історичної антропології, мікроісторії, історії повсякденності та історії ментальностей. Завдяки цьому українське козацтво розглядається не лише як військово-політична сила, а і як специфічний соціокультурний феномен із власною системою цінностей, норм поведінки та символічних уявлень. Особливу увагу приділяють проблемам формування козацької ідентичності, уявленням про честь, свободу, військову доблесть та релігійну місію козацтва.

Сучасні монографії також демонструють тенденцію до переосмислення ролі козацтва у формуванні української національної пам’яті. Якщо в радянській історіографії козацтво здебільшого трактувалося через призму класової боротьби, то новітні дослідження розглядають його як один із ключових символів української державницької традиції та національної ідентичності. У зв’язку з цим значна увага приділяється проблемам історичної пам’яті, репрезентації козацького минулого в культурі, літературі та політичному дискурсі.

Сучасна українська історіографія характеризується відмовою від однофакторних інтерпретацій походження козацтва та переходом до комплексного аналізу цього явища. У працях дослідників кінця XX – першої чверті XXI ст. козацтво розглядається як результат взаємодії соціально-економічних, військово-політичних, демографічних та культурно-ментальних чинників, що сформувалися в умовах південного прикордоння Східної Європи.

Одним із провідних підходів є фронтирна концепція, яка розглядає українське козацтво як продукт функціонування прикордонного простору між осілим землеробським світом та кочовим степом. Соціально-економічний підхід у сучасній історіографії представлений працями Н. Яковенко [72] та Я. Дашкевича [26; 27]. Н. Яковенко підкреслює, що ключовим чинником формування козацтва стала трансформація соціальної структури українських земель у XV–XVI ст., зокрема посилення феодального землеволодіння та зростання залежності селянства. У результаті значна частина населення опинялася поза традиційною соціальною ієрархією, що стимулювало її міграцію на прикордонні території та включення до козацького середовища.

Я. Дашкевич акцентує увагу на економічному вимірі процесу, зокрема на розвитку уходництва та промислів у степовій зоні. На його думку, саме господарське освоєння південних територій, поєднане з необхідністю збройного захисту промислової діяльності, сприяло формуванню напіввійськових організацій, які згодом еволюціонували у козацькі структури [27, с. 53].

Важливе місце посідає демографічно-міграційна концепція, розвинена у працях І. Гирича та інших сучасних дослідників. У межах цього підходу козацтво розглядається як результат постійних міграційних процесів, зокрема втеч селян від феодальної залежності, переселення дрібної шляхти та маргіналізованих соціальних груп на південне прикордоння. Саме ці процеси сформували соціальне середовище, яке характеризувалося високим рівнем мобільності та відносної автономії [15].

Військово-організаційна концепція, представлена у працях В. Горобця, акцентує на визначальній ролі воєнного чинника у становленні козацтва. Дослідник зазначає, що постійні татарські набіги та недостатня ефективність державної оборонної системи Великого князівства Литовського і Речі Посполитої зумовили виникнення локальних самоорганізованих військових структур, які виконували функції прикордонної оборони [19].

Окрему групу становлять дослідження Т. Чухліба, який розглядає інституційно-правовий аспект формування козацтва. На його думку, важливу

роль відіграло поступове нормативне оформлення козацької служби в правовій системі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, що сприяло інституціоналізації козацтва як окремого соціального стану [65, с. 87].

Отже, історіографія становлення українського козацтва є складним і багатогранним напрямом історичних досліджень, що охоплює різноманітні підходи до вивчення причин виникнення, розвитку та функціонування козацтва як суспільного стану. Еволюція наукових концепцій демонструє поступовий перехід від літописних і романтизованих уявлень до сучасних міждисциплінарних досліджень, заснованих на широкій джерельній базі та критичному аналізі історичних процесів. У сучасній українській історичній науці козацтво розглядається не лише як військова чи соціальна верства, а й як один із ключових чинників формування української державності, національної ідентичності та політичної культури.

Сучасна українська історіографія виходить із синтетичного розуміння причин виникнення козацтва. У його основі лежить взаємодія кількох груп чинників: прикордонно-військових, соціально-економічних, демографічних, політико-адміністративних та культурно-ментальних. У результаті козацтво постає як історично зумовлена форма адаптації населення до умов південного фронтиру, що поєднувала господарську діяльність із військовою організацією.

Аналіз історіографії та опублікованих джерел свідчить про високий рівень розвитку українського козакознавства та його достатність і репрезентативність для вирішення поставлених в роботі мети і завдань.

Сучасний історіографічний підхід характеризується тематичним і методологічним різноманіттям. Новітні монографічні дослідження значно розширили уявлення про козацтво як складне соціальне, політичне та культурне явище. Сучасні історики розглядають козацтво не лише як військову верству чи форму соціального протесту, а як важливий чинник формування української державності, політичної культури та національної ідентичності.

Висновки до розділу 1

Історіографія становлення та розвитку українського козацтва пройшла тривалий і складний шлях еволюції – від літописних і описових праць до ґрунтових наукових досліджень сучасності. Уже в другій половині XVIII – на початку XIX ст. українська історична думка поступово вийшла за межі традиційного літописання та започаткувала формування наукових підходів до вивчення козацтва як важливого суспільно-політичного явища.

Важливе місце у становленні козацької історіографії посіла «Історія Русів», у якій було сформовано героїко-патріотичну концепцію українського козацтва як провідної сили українського народу та носія державницьких традицій. Значний внесок у дослідження козацтва зробив також Гійом Левассер де Боплан, який одним із перших подав ґрунтовний опис побуту, військової організації та ролі козаків у житті України.

Особливе значення для розвитку козакознавства мали праці Д. Яворницького та М. Грушевського, які заклали основи наукового вивчення історії козацтва та етапів його формування. Їхні дослідження сприяли утвердженню розуміння козацтва як окремого суспільного стану та важливого чинника українського державотворення.

У радянський період дослідження українського козацтва значною мірою підпорядковувалися ідеологічним вимогам класового підходу, що обмежувало об’єктивність історичних висновків. Основна увага приділялася соціально-економічним аспектам та антикріпосницькій боротьбі, тоді як державницька та національна роль козацтва часто замовчувалася або трактувалася тенденційно.

З відновленням незалежності України розпочався новий етап розвитку історіографії козацтва. Сучасні українські дослідники розглядають козацтво як складне багатофункціональне явище, що поєднувало військові, соціальні, політичні та культурні функції. Значно розширилася джерельна база, активізувалися дослідження проблем генези, еволюції та ролі козацтва у процесах українського державотворення.

Таким чином, історіографія українського козацтва свідчить про постійний інтерес науковців до проблеми походження та становлення козацтва.

Незважаючи на різноманітність підходів і концепцій, більшість сучасних дослідників визнають українське козацтво одним із ключових чинників формування української національної ідентичності, військово-політичної організації та державницьких традицій українського народу.

РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

2.1. Причини та передумови виникнення козацтва

Для всебічного та науково обґрунтованого аналізу будь-якого історичного явища необхідним є визначення його хронологічних меж, а також комплексне дослідження сукупності чинників, що зумовили його виникнення та подальший розвиток. Особливої актуальності цей підхід набуває у процесі вивчення генези українського козацтва, яке стало одним із ключових соціально-історичних феноменів ранньомодерної України. Формування козацтва не було одномоментним процесом, а являло собою тривалий, багатоступеневий і багатофакторний розвиток, у межах якого взаємодіяли економічні, політичні, соціальні, демографічні та військово-стратегічні чинники.

У ранній історіографічній традиції походження козацтва пояснювалося переважно через етимологічні та гіпотетичні конструкції. Зокрема, польські автори Павло Пясецький, Самуель Твардовський та Веспасіан Каховський пов’язували термін «козак» зі словом «коза», апелюючи до уявлень про спритність, рухливість і витривалість козацького способу життя. Подібні інтерпретації мали радше описово-метафоричний характер і не спиралися на системний аналіз історичних процесів [31, с. 57].

В українській та ранньомодерній історіографії існували також концепції, що пов’язували походження козацтва з давніми етнічними групами степового регіону. Так, Григорій Граб’янка виводив козаків від хозарського населення, підкреслюючи їхню давність і зв’язок зі скіфською традицією. Подібні погляди простежуються у працях Олександра Рігельмана, який також намагався вивести козацтво з ранніх степових етносів. Микола Карамзін, у свою чергу, розглядав у ролі попередників козацтва половців та чорних клобуків, акцентуючи на безперервності військово-кочової традиції у степовому просторі Східної Європи [31, с. 62].

Важливе місце в історіографічному осмисленні проблеми посідає автохтонна теорія походження українського козацтва. Її витоки пов’язують із працями Гійома Левассера де Боплана, який одним із перших звернув увагу на

місцевий характер козацького населення [2, с. 18]. Подальшого розвитку ця концепція набула у літописі Самійла Величка, де підкреслювалося походження козаків із корінного населення українських земель. У XIX – на початку XX ст. автохтонна теорія стала домінуючою в українській історіографії, знайшовши відображення у працях Володимира Антоновича, Михайла Максимовича, Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша, Дмитра Яворницького та Михайла Грушевського. У цих дослідженнях козацтво розглядалося як органічний продукт внутрішнього соціально-історичного розвитку українського суспільства.

Археологічні, етнографічні та писемні джерела свідчать про тривале співіснування слов'янського населення з тюркомовними кочовими групами у степовій зоні Північного Причорномор'я, зокрема в басейнах Дніпра, Південного Бугу, Дністра та Дунаю. Починаючи з X–XIII ст., ці території залишалися контактною зоною між осілим землеробським і кочовим світами. Унаслідок воєнних дій та політичного тиску з боку печенігів і половців частина слов'янського населення змушена була мігрувати, однак інша частина адаптувалася до умов степового прикордоння [12, с. 39].

У джерелах це населення згадується під назвою «бродники», що, за припущенням окремих дослідників, зокрема С. Плохія, може походити від дієслова «бродити» і означати спосіб життя, пов'язаний із постійним пересуванням у степовому просторі. Бродники були специфічною соціальною групою, яка поєднувала риси осілості та мобільності, а також займалася мисливством, рибальством, промислами й військовою діяльністю. Саме ця поєднана господарсько-військова модель життя дає підстави розглядати їх як один із ранніх прототипів козацької організації [48, с. 25].

У низці джерел бродники ототожнюються або перетинаються з так званими берладниками. Існує гіпотеза, що ця назва пов'язана з містом Берладь, яке в середньовіччі було осередком маргіналізованого населення, що перебувало поза традиційними соціальними структурами. Такі групи часто залучалися до військової служби або брали участь у міжусобних конфліктах як

наймані загони, що також зближує їх із пізнішими козацькими формами організації.

Хоча згадки про бродників поступово зникають у період монголо-татарської навали XIII ст., це не означає повного зникнення слов'янського населення степової зони. Навпаки, південноукраїнські степи залишалися простором постійної етнічної та соціальної трансформації. Монголо-татарська адміністрація нерідко підтримувала переселення населення у прикордонні райони, створюючи так звані «слободи» для різних категорій втікачів та залежних груп.

Козацтво розглядається як соціально-військове явище ранньомодерної доби та історично сформований продукт прикордонного простору Східної Європи, який виник унаслідок взаємодії низки політичних, соціально-економічних та геополітичних чинників. У цьому контексті підкреслюється, що козацтво не було «первісною» чи ізольованою спільнотою, а постало як відповідь на структурні трансформації регіону в XV–XVI ст. [47, с. 63].

Однією з ключових передумов виникнення козацтва було формування так званого степового прикордоння між осілими хліборобськими суспільствами Речі Посполитої, Великого князівства Литовського та Османської імперії з одного боку, і кочовим світом Кримського ханства – з іншого. Цей простір характеризувався високим рівнем воєнної нестабільності, регулярними набігами (чаївницькою економікою степу) та слабким контролем державних інституцій.

У термінах, які використовує Плохій, саме ця «зона контакту і конфлікту» створила умови для появи мобільних збройних груп, здатних самостійно забезпечувати захист і виживання [47, с. 65].

Іншим важливим чинником була внутрішня соціальна динаміка в українських землях у складі Великого князівства Литовського та пізніше Речі Посполитої. З посиленням феодальної залежності, зростанням повинностей і закріпаченням селян значна частина населення – передусім селяни, дрібна шляхта, міщани – шукала альтернативні форми існування.

Запорозький степ і дніпровське порубіжжя ставали простором «соціальної втечі», де можна було уникнути контролю феодальних структур. Таким чином, козацтво формувалося як форма соціальної мобільності та водночас як механізм виходу з-під традиційних ієрархій.

Плохій наголошує, що козацькі спільноти формувалися на основі поєднання військової діяльності з напівекономічними практиками – рибальством, полюванням, торгівлею, а також походами на території Кримського ханства та Османської імперії. Військовий промисел (зокрема «чорноморські» та «степові» походи) ставав важливим джерелом ресурсів [46, с. 194].

Це сприяло виникненню специфічного типу соціальної організації, де військова функція була не надбудовою, а основою існування спільноти.

Ще однією передумовою було обмежене державне управління у степових регіонах. Центральна влада Речі Посполитої не мала достатніх ресурсів для постійного контролю південного прикордоння. Це створювало простір для самоврядування, військової автономії та поступового формування власних інституцій козацтва (курені, Січ, виборність старшини).

Важливий акцент Плохія полягає в тому, що козацька ідентичність формувалася поступово й ретроспективно. Спочатку козацтво було радше способом життя і соціальною практикою, ніж чітко окресленою етнічною чи політичною спільнотою. Лише пізніше, в умовах конкуренції імперських наративів, козацтво набуло значення символічного ядра української історичної пам’яті [46, с. 198].

Отже, у трактуванні Плохія виникнення козацтва слід пояснювати як результат взаємодії прикордонної геополітики, соціального тиску феодальної системи, економіки степу та слабкості державного контролю. Козацтво постає не як виняток, а як закономірна адаптивна форма суспільної організації в умовах ранньомодерної нестабільності Східної Європи.

Водночас посилення внутрішніх конфліктів у Золотій Орді наприкінці XIII ст. призвело до дестабілізації степового простору, що зробило його небезпечним для постійного проживання. Це спричинило нові хвилі міграцій

населення до більш стабільних регіонів Русі та сусідніх держав, однак повністю не ліквідувало присутності військово-активного населення у степу.

Істотні зміни у розвитку південного прикордоння українських земель відбулися у другій половині XIV ст., коли значна частина Подніпров'я увійшла до складу Великого князівства Литовського. Литовська держава, прагнучи зміцнити контроль над степовою межею, розпочала системну політику укріплення кордонів шляхом будівництва фортець, замків і створення мережі оборонних пунктів. Одночасно здійснювалося заселення прикордонних територій військово-службовим населенням, яке виконувало оборонні функції.

Особливо значну роль у цій політиці відіграв великий князь Вітовт (1392–1430), який організовував військові експедиції у степові райони аж до узбережжя Чорного моря. Його діяльність була спрямована на розширення контролю над стратегічно важливими територіями та створення системи укріплених опорних пунктів, що мали забезпечити стабільність південного кордону [52, с. 164].

Після смерті Вітовта темпи колонізаційних процесів дещо знизилися, однак започатковані ним тенденції були продовжені у середині XV ст. за правління князів Олелька Володимировича та Семена Олельковича. У цей період відбувалося активне надання земель військово-службовій верстві, насамперед боярам, які виконували функції прикордонної оборони. Їхні земельні володіння мали умовний характер і надавалися за службу, що формувало специфічну систему залежностей і військових обов'язків.

Боярство виконувало ключову роль у забезпеченні безпеки південного порубіжжя. Вони зобов'язані були нести військову службу особисто, виїжджаючи «кінно і збройно». Водночас їхній правовий статус залишався проміжним між шляхтою та залежним населенням, що створювало специфічну соціальну групу прикордонного типу [52, с. 166].

Поряд із боярами важливу роль відігравали слуги — військово-службова категорія населення, що формувалася переважно з заможнішого селянства. Вони виконували функції прикордонної варти, брали участь у військових походах і могли залучатися до експедицій у степ для здобуття ресурсів або

протидії татарським нападам. Таким чином, формувався прошарок населення, який поєднував господарську діяльність із військовою службою.

У другій половині XV ст. ситуація на південному прикордонні різко ускладнилася внаслідок посилення Кримського ханства, яке після 1475 р. стало васалом Османської імперії. Це призвело до активізації систематичних нападів на українські землі, що зробило життя у степовій зоні вкрай небезпечним. У цих умовах населення прикордоння змушене було самостійно організовувати оборону, що стало важливим чинником формування козацької військової організації.

Самоорганізація прикордонного населення поступово набувала інституційних рис і згодом була закріплена у правових нормах, зокрема в положеннях Литовського Статуту. Це свідчить про поступовий перехід від стихійних форм самооборони до більш структурованих військово-соціальних організацій.

Термін «козак» має тюркське походження і первісно означав «вільну людину», «мандрівника» або «шукач пригод». У ширшому значенні ним позначали осіб, які вели напіввійськовий спосіб життя на прикордонні, займалися промислами, здобичництвом або найманою військовою службою. Контакти з тюркомовним населенням сприяли не лише запозиченню термінології, але й формуванню елементів військової культури, тактики та побуту [53, с. 24].

Важливим чинником становлення козацтва було розвиток уходництва – комплексу промислів у степовій та лісостеповій зонах, що включав мисливство, рибальство, бджільництво та добування солі. Природні багатства регіону створювали умови для активної господарської діяльності, однак постійна загроза татарських нападів зумовлювала необхідність військової організації уходників. Вони формували озброєні загони, обирали ватажків, споруджували тимчасові укріплення та діяли як мобільні напіввійськові групи.

Соціально-економічні трансформації XIV–XVI ст. також відіграли визначальну роль у формуванні козацтва. Посилення феодального землеволодіння, зростання залежності селянства та обмеження його прав

спричиняли масові втечі на прикордонні території. Саме ці міграційні процеси стали одним із ключових джерел поповнення козацького середовища. До нього долучалися селяни, міщани, дрібна шляхта, а також маргіналізовані соціальні групи, які не мали сталого соціального статусу [64, с. 39].

Після Люблінської унії 1569 р. соціально-політична ситуація в українських землях зазнала істотних змін. Інтеграція до Речі Посполитої супроводжувалася уніфікацією правового статусу шляхти та посиленням феодального тиску. Це призвело до масового переходу частини дрібної шляхти та бояр до козацького середовища, особливо тих, хто втратив документальні підтвердження своїх прав на землю.

Найбільш підготовленими до військової діяльності виявилися бояри та слуги, які стали ядром формування козацьких загонів. Водночас козацьке середовище поступово набувало станових рис, формуючи окрему соціальну верству з власними нормами, традиціями та способом життя.

Додатковим фактором розвитку козацтва стала колонізаційна політика польсько-литовської адміністрації, яка заохочувала заселення малозаселених територій шляхом надання податкових пільг. Такі поселення — слободи — ставали осередками формування козацького населення, оскільки їх мешканці часто уникали феодальної залежності та самоідентифікувалися як козаки [64, с. 92].

У роботі В. О. Щербака «Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст.» процес становлення козацтва розглядається як тривалий і багатоступеневий соціально-історичний розвиток, у ході якого вільне степове населення трансформувалося в окремий суспільний стан зі специфічними правами, функціями та внутрішньою організацією. Узагальнено цей процес можна поділити на кілька ключових етапів [69, с. 37].

Перший етап (друга половина XV – початок XVI ст.) характеризується виникненням передумов козацького способу життя. У цей період формується соціальна група вільних людей прикордоння («уходників», промисловців, втікачів із залежного стану), діяльність яких була пов’язана з освоєнням південного степу, промислами та сезонними походами. Вони ще не становили

окремого стану, але вже вирізнялися специфічним способом господарювання та відносною автономією від феодальної системи.

Другий етап (перша половина XVI ст.) пов'язаний із консолідацією козацьких груп і формуванням ранньої військової організації. Посилення татарської загрози та необхідність оборони південних рубежів Речі Посполитої сприяли перетворенню козацтва на військово-організовану спільноту. Саме в цей час поступово закріплюється термін «козак» як позначення окремої соціально-військової категорії.

Третій етап (середина – друга половина XVI ст.) визначається інституціоналізацією козацтва через його взаємодію з державною владою. Важливим рубежем стало створення реєстрового козацтва, яке юридично визнавалося Річчю Посполитою та включалося до системи прикордонної оборони. Водночас поза реєстром існувало численне нереєстрове козацтво, яке зберігало значну автономність і формувало власні осередки самоорганізації.

Четвертий етап (кінець XVI – перша половина XVII ст.) характеризується остаточним оформленням козацтва як окремого соціального стану. Відбувається формування чіткої станової ідентичності, розвиненої військово-адміністративної організації (зокрема Запорозької Січі), а також посилення політичних претензій козацтва як суб'єкта суспільного життя. Козацтво перетворюється на впливову силу, що бере участь у внутрішньополітичних процесах Речі Посполитої [69, с. 42].

За концепцією Щербака, формування козацького стану є результатом еволюції від стихійних прикордонних спільнот до структурованого військово-соціального стану з виразними правовими, організаційними та політичними характеристиками, що остаточно оформлюється до середини XVII ст.

Отже, виникнення українського козацтва стало результатом тривалого й складного історичного процесу, зумовленого сукупністю політичних, соціально-економічних і військових чинників. Формування козацтва відбувалося в умовах постійної небезпеки на південному прикордонні українських земель, що потребувало створення ефективної системи самооборони та військової організації населення.

2.2. Осередки організації козацтва та формування станових ознак

Важливим чинником консолідації українського козацтва, формування його самосвідомості та поступового становлення організаційної структури стала Запорозька Січ — унікальний військово-політичний та соціальний інститут, що сформувався на дніпровських островах у прикордонній степовій зоні. Її виникнення стало результатом тривалого процесу адаптації людських спільнот до умов «Дикого поля», де поєднувалися природні багатства та постійна загроза з боку Кримського ханства й Османської імперії. Етимологічно термін «Січ» походить від дієслова *сікти* і пов'язаний із характером оборонних споруд, які являли собою укріплення з частоколу, виготовленого із засічених дерев'яних колод. Паралельно вживалося поняття «кіш» тюркського походження, що означало ставку або місце перебування військового керівництва, підкреслюючи поєднання місцевих і запозичених організаційних традицій у козацькому середовищі [72, с. 231].

Проблема часу та конкретного місця виникнення Запорозької Січі залишається однією з найбільш дискусійних у вітчизняній історіографії, що зумовлено фрагментарністю та непрямим характером джерельних свідчень. Різні дослідники пропонували альтернативні хронологічні рамки її становлення. Зокрема, І. Каманін відносив появу організованої козацької структури до кінця XV ст., Л. Падалка — до кінця XVI ст., тоді як М. Грушевський обґрунтовував формування Січі у 1580-х роках, наголошуючи на поступовості цього процесу. Учений підкреслював, що становлення Січі не могло відбутися одномоментно, а мало тривалу передісторію, пов'язану з розвитком козацьких уходницьких практик, укріплень на Дніпрі та діяльністю Д. Вишневецького. Водночас фортеця на Хортиці, зведена ним у середині XVI ст., розглядається не як повноцінна Січ, а як її ранній прототип, що містив окремі елементи майбутньої організації [69, с. 142].

Інші дослідники, зокрема В. Голобуцький, схилялися до думки про визначальну роль Д. Вишневецького як фактичного засновника Січі. Однак у сучасній науковій інтерпретації більш аргументованою видається позиція,

відповідно до якої Хортицьке укріплення слід розглядати як проміжну форму козацької організації, що поєднувала риси військового табору, прикордонної фортеці та зародкової адміністративної структури. Таким чином, Січ постає як результат тривалої еволюції, а не одноразового заснування [18, с. 41].

До ключових чинників виникнення Січі належала внутрішня потреба козацтва в інституційному оформленні, що була зумовлена швидким зростанням його чисельності в середині XVI ст., а також ускладненням внутрішньої організації. Не менш важливою була зовнішня детермінанта — необхідність ефективного захисту українських земель від систематичних набігів татарської кінноти, яка становила постійну загрозу для прикордонних територій. Умови степового порубіжжя сприяли формуванню специфічного способу життя, що вимагав колективної самоорганізації, військової дисципліни та швидкої мобілізації сил під проводом обраних ватажків [18, с. 46].

Контакти з кочовими народами мали суттєвий вплив на формування козацької військової культури, тактики, мовних запозичень і навіть побутових практик. Водночас постійна загроза нападів стимулювала розвиток оборонних навичок і створення мобільних військових формувань, здатних діяти в умовах відкритого степу.

Розширення господарської діяльності козацтва сприяло виникненню системи промислів, зокрема рибальства, мисливства та бджільництва, які здійснювалися на так званих уходах. Уже з початку XVI ст. тут почали формуватися тимчасові сторожові пункти, що виконували функції контролю територій і захисту промислових ресурсів. З часом ці осередки набули ознак постійних поселень, що стало важливим етапом у формуванні майбутньої січової структури.

Господарське життя козацтва було тісно пов’язане з обміном продукцією, отриманою в результаті промислів та військових походів. Здобич, зокрема худоба та коні, використовувалася як товар для обміну на ремісничі вироби та продукти харчування. Це сприяло інтеграції козацького господарства у регіональні економічні зв’язки та формуванню ранніх елементів товарного виробництва.

Ідея створення укріпленого форпосту на південному прикордонні, за свідченням окремих дослідників, виникла ще у 1520–1530-х роках у контексті спроб залучення козаків до державної служби Великого князівства Литовського. Проте її реалізація була обмежена фінансовими можливостями держави. Лише діяльність князя Д. Вишневецького зробила можливим практичне втілення цього задуму. Його замок на острові Мала Хортиця виконував функції військового центру, бази для організації походів і місця концентрації козацьких сил [18, с. 53].

Після знищення укріплення у 1557 р. татарськими загонами процес розвитку козацької організації не припинився, а навпаки набув подальшої еволюції. Козацькі осередки переміщувалися на інші дніпровські острови, що спричинило появу різних історичних форм Січі — Томаківської, Базавлуцької, Микитинської, Чортомлицької та інших. Кожна з них відображала певний етап розвитку військово-політичної організації козацтва та його адаптації до змін зовнішнього середовища [26, с. 18].

Хортицький замок, попри свою короткотривалу історію, мав значний вплив на подальший розвиток козацького устрою. Він став своєрідною моделлю організації військового табору, де поєднувалися елементи оборони, управління та спільного побуту. У цьому контексті його доцільно розглядати як ранню форму протосічі, що заклала основи майбутньої інституційної структури запорозького козацтва [26, с. 21].

Згодом на основі таких осередків сформувалася розвинена система самоврядування, яка включала козацьку раду як вищий орган влади. Вона забезпечувала участь усіх членів громади у прийнятті рішень, що стосувалися війни і миру, організації військових походів, виборів старшини та розподілу ресурсів. Виконавча влада належала кошовому отаманові, який обирався на демократичних засадах і відповідав за загальне керівництво Січчю. Курінні отамани здійснювали управління окремими структурними підрозділами, забезпечуючи внутрішню організацію товариства.

Запорозька Січ виконувала також функцію військово-стратегічного центру боротьби проти Османської імперії та Кримського ханства. У другій

половині XVI – на початку XVII ст. козацтво здійснило численні морські та сухопутні походи на турецькі фортеці Північного Причорномор’я, що сприяло формуванню його як потужної військової сили регіонального значення. Поступово Січ перетворилася на осередок не лише військової, а й політичної консолідації українського суспільства [19, с. 83].

Господарська система козацтва в межах Запорожжя базувалася на поєднанні промислів, землеробства, тваринництва та ремісничого виробництва. Освоєння степових просторів сприяло виникненню зимівників, хуторів і невеликих поселень, які поступово ставали економічними центрами регіону. Формувалося специфічне козацьке землеволодіння, яке спочатку ґрунтувалося на принципі займанщини, а згодом набувало юридичного оформлення через систему жалуваних грамот і реєстрової служби.

Військова функція козацтва була однією з ключових і визначальних у процесі його становлення як окремого соціального стану та формування Запорозької Січі як військово-політичного центру. Саме військова діяльність не лише забезпечувала існування козацької спільноти, а й визначала її внутрішню організацію, економічні практики та систему цінностей [24, с. 162].

Козацьке військо формувалося на принципах добровільності, виборності командування та колективної відповідальності. Основною структурною одиницею була сотня і курінь, які об’єднувалися у більші військові формування під час походів. Найвищим керівним органом залишалася козацька рада, що ухвалювала рішення про початок воєнних дій, укладення миру та розподіл здобичі.

Командування здійснювали виборні старшини — кошовий отаман, військовий суддя, осавули та писар. Виборність керівництва забезпечувала високу легітимність влади та дисципліну у військовому середовищі, оскільки авторитет отамана базувався на довірі товариства та військових успіхах.

Козацьке військове мистецтво сформувалося як відповідь на специфіку степового театру бойових дій. Основним противником була мобільна татарська кіннота, що вимагало вироблення асиметричних тактичних рішень.

Козаки робили ставку на піхоту, озброєну вогнепальною зброєю. Це дозволяло ефективно протистояти кінноті противника, завдаючи шкоди на відстані.

Значна частина війська була озброєна рушницями (самопалами, мушкетами, фузіями), що робило козацькі загони одними з найбільш «вогнепальних» у Східній Європі. У бою часто використовувалися також пістолі та артилерія [27, с. 238].

Окрім оборонних дій, козаки активно застосовували рейдову тактику. Вони здійснювали морські походи на чайках і сухопутні експедиції на території Криму та Османської імперії, завдаючи ударів по фортецях і торгових центрах.

Особливим напрямом військової діяльності стала морська війна. Козацькі чайки – легкі човни – дозволяли здійснювати швидкі рейди Чорним морем. Козаки нападали на такі центри, як Очаків, Кілія, Ізмаїл, а іноді досягали берегів Анатолії. Морські походи мали важливе стратегічне значення, оскільки: підривали економіку противника; демонстрували військову силу козацтва; зміцнювали авторитет Січі [23, с. 92].

Попри демократичний характер управління, козацьке військо характеризувалося суворою дисципліною. Порушення наказів, зрада або дезертирство каралися надзвичайно жорстко – аж до смертної кари. Це забезпечувало боєздатність і внутрішню стабільність війська.

Водночас важливу роль відігравали традиції військового братерства, колективної відповідальності та взаємодопомоги, що формували високу згуртованість козацьких загонів.

Військова діяльність була не лише функцією, а й основою соціальної ідентичності козака. Саме участь у боях, походах і обороні кордонів визначала його статус у громаді. Військова служба поступово перетворила козацтво на окремий соціальний стан із власними правами, привілеями та юридичними нормами.

Отже, виникнення та розвиток Запорозької Січі в другій половині XVI ст. було результатом складної взаємодії внутрішніх соціально-економічних процесів та зовнішніх загроз. У підсумку сформувалася унікальна військово-

політична система, яка забезпечила консолідацію козацтва, його трансформацію в окремий соціальний стан та відіграла визначальну роль у подальшій історії України.

Військова функція козацтва була системоутворювальною. Вона визначала не лише характер діяльності Січі, а й її політичну організацію, соціальну структуру та економічні відносини. Завдяки ефективній тактиці, високій мобільності та унікальній організації козацтво стало однією з найпотужніших військових сил Східної Європи XVI–XVII століть і відіграло вирішальну роль у захисті українських земель.

Паралельно з господарською та військовою організацією формувалася система звичаєвого права, що регулювала внутрішнє життя козацької громади. Вона базувалася на принципах колективного ухвалення рішень, військової дисципліни та традиційної практики вирішення конфліктів через раду. З часом ці норми трансформувалися у козацьке право, яке поєднувало елементи звичаєвих регуляторів і державного законодавства, зокрема норм Великого князівства Литовського.

Висновки до розділу 2

Важливими передумовами становлення козацтва були колонізація степових територій, розвиток уходницьких промислів, поширення військово-службових форм землеволодіння, а також активні контакти з тюркомовним населенням степу. Значний вплив на цей процес мали соціальні зміни, зокрема посилення феодального гніту, закріпачення селянства та обмеження прав дрібної шляхти й боярства, що спричинило масові втечі населення на південні окраїни.

Українське козацтво формувалося як неоднорідна соціальна спільнота, до складу якої входили представники різних верств населення — селяни, міщани, бояри, дрібна шляхта та військові слуги. У процесі свого розвитку козацтво поступово перетворилося на окремий військово-суспільний стан зі специфічним способом життя, власними традиціями, військовою організацією та системою цінностей.

Козацтво стало важливим явищем української історії, яке відіграло визначальну роль у формуванні національної самосвідомості, захисті українських земель та розвитку державотворчих процесів у ранньомодерний період. У результаті виникнення Запорозької Січі в другій половині XVI ст. сформувалася унікальна військово-політична система, яка відіграла ключову роль у консолідації українського козацтва та становленні його як окремого соціального стану.

РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМАТИКА УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА НА УРОКАХ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

3.1. Особливості висвітлення теми в шкільних підручниках

Тема виникнення українського козацтва посідає важливе місце у шкільному курсі історії України, оскільки саме козацтво розглядається як один із ключових чинників формування української державності, військової традиції та національної самосвідомості. У сучасних підручниках історії України для закладів загальної середньої освіти проблема походження козацтва висвітлюється комплексно, з урахуванням соціально-економічних, політичних, воєнних та географічних передумов його формування. Аналіз змісту навчальної літератури свідчить, що автори підручників прагнуть подати козацтво не лише як військове явище, а як специфічну форму суспільної організації українського населення в умовах прикордонного степового середовища.

Одним із провідних аспектів висвітлення теми є характеристика соціально-економічних причин виникнення козацтва. У підручниках наголошується, що важливим чинником формування козацького середовища стало посилення феодальної експлуатації населення на українських землях у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Зокрема, автори звертають увагу на розвиток фільваркової системи господарювання, розширення магнатського землеволодіння та поступове закріпачення селянства. Унаслідок цього значна частина селян втрачала особисту свободу, збільшувалися повинності й податковий тиск, що спричиняло соціальне невдоволення населення (16, §6).

У навчальній літературі підкреслюється, що відповіддю на посилення феодального гніту стали масові втечі селян на південні малозаселені території, відомі як Дике поле. Саме ці землі стали осередком формування нових суспільних відносин, заснованих на особистій свободі та військовій самоорганізації. Підручники акцентують увагу на тому, що раннє козацтво мало соціально неоднорідний характер. До його складу входили не лише селяни-втікачі, а й міщани, промисловці, уходники та представники збіднілої шляхти.

Такий підхід дозволяє учням зрозуміти складність соціальної структури козацтва та його зв’язок із різними верствами українського суспільства (49, §7).

Окремий аспект висвітлення проблеми пов’язаний із політичними умовами розвитку українських земель у XVI ст. У підручниках зазначається, що після Люблінської унії 1569 року більшість українських земель перейшла під владу Польської корони. Це супроводжувалося посиленням польського адміністративного контролю, поширенням католицизму та обмеженням прав православного населення. Автори шкільних видань наголошують, що така політика спричиняла загострення соціальних і національно-релігійних суперечностей, які впливали на процес формування козацтва (62, §6–7).

У шкільних підручниках козацтво також розглядається як форма самоорганізації населення в умовах недостатньої державної присутності на південному прикордонні. Учням пояснюється, що уряди Литви та Польщі не могли забезпечити належний захист степових територій від зовнішніх нападів. Унаслідок цього місцеве населення було змушене самостійно організовувати оборону власних поселень. Саме в таких умовах виникали озброєні загони, які згодом перетворилися на козацькі спільноти. Підручники підкреслюють, що козацтво виконувало не лише військову, а й соціальну функцію, оскільки забезпечувало порядок і захист населення прикордонних регіонів (35, с. 26).

Значне місце у шкільному викладі теми займає характеристика воєнно-стратегічних чинників виникнення козацтва. Автори підручників звертають увагу на постійну небезпеку татарських набігів із боку Кримського ханства та загрозу експансії Османської імперії. Українські землі в цей період перебували у зоні так званого степового фронтиру — території постійного військового протистояння між осілим землеробським населенням та кочовим світом. У зв’язку з цим населення прикордонних територій змушене було створювати мобільні військові формування для оборони від нападів (16, §6).

Підручники акцентують увагу на тому, що саме боротьба проти татарських набігів стала важливим чинником військового згуртування козаків. Регулярні напади, метою яких було захоплення ясиру, вимагали швидкої реакції та постійної готовності до оборони. У навчальних текстах підкреслюється, що

козаки поступово набували військового досвіду, формували власні традиції ведення бою та створювали укріплені поселення. Такий підхід дозволяє розглядати козацтво як результат тривалого процесу військової самоорганізації населення українського прикордоння (14, §8).

Важливим аспектом висвітлення теми є також аналіз природно-географічних умов виникнення козацтва. У підручниках зазначається, що степова зона Південної України мала специфічні природні особливості: слабку заселеність, відсутність постійного адміністративного контролю та значні простори вільних земель. Автори наголошують, що саме ці території стали привабливими для населення, яке прагнуло уникнути феодальної залежності та здобути особисту свободу (49, §7).

У шкільній історичній літературі Дике поле характеризується як прикордонний простір, де формувався новий тип суспільних відносин. Умови степового життя вимагали від населення високого рівня мобільності, військової підготовки та здатності до самоорганізації. Це сприяло формуванню особливого способу життя, який поєднував господарську діяльність із військовою службою. Таким чином, природно-географічний фактор у підручниках розглядається як один із визначальних у процесі виникнення козацтва (62, §6).

Аналіз сучасних підручників свідчить також про прагнення авторів формувати в учнів цілісне уявлення про козацтво як історичне явище. Тема виникнення козацтва подається не ізольовано, а в контексті загальноєвропейських процесів розвитку ранньомодерного суспільства. Значна увага приділяється ролі козацтва в захисті українських земель, освоєнні південних територій та формуванні традицій самоврядування. У багатьох підручниках наголошується, що козацтво стало носієм ідеї свободи та важливим елементом української національної історичної пам’яті.

Водночас у шкільній навчальній літературі простежується тенденція до спрощення окремих аспектів проблеми. Зокрема, питання етнічного складу раннього козацтва, дискусії щодо точного часу його виникнення або суперечності між різними історичними концепціями висвітлюються обмежено. Це пояснюється необхідністю адаптації навчального матеріалу до вікових

особливостей учнів та вимог шкільної програми. Проте навіть у спрощеному вигляді тема виникнення козацтва подається як багатофакторний історичний процес, що має важливе значення для розуміння подальшого розвитку українського суспільства.

Отже, у сучасних шкільних підручниках історії України тема виникнення козацтва висвітлюється комплексно та багатопланово. Основна увага приділяється соціально-економічним, політичним, воєнним і природно-географічним чинникам формування козацького середовища. Автори підручників розглядають козацтво як результат взаємодії внутрішніх і зовнішніх факторів, що сформували нову суспільну спільноту зі специфічними військовими, соціальними та самоврядними рисами. Такий підхід сприяє формуванню в учнів цілісного розуміння історичної ролі козацтва в розвитку української державності та національної культури.

3.2. Методичні рекомендації для вивчення теми

Вивчення теми виникнення українського козацтва у закладах загальної середньої освіти є важливою складовою історичної освіти, оскільки сприяє формуванню в учнів історичної пам’яті, громадянської свідомості, національної ідентичності та патріотичних цінностей. Українське козацтво посідає особливе місце в історії України як унікальне соціально-військове явище, що відіграло важливу роль у захисті українських земель, розвитку державотворчих процесів та становленні української культури ранньомодерної доби. Саме тому викладання цієї теми потребує науково обґрунтованого, методично продуманого та компетентнісно орієнтованого підходу.

Ознайомлення учнів із темою козацтва розпочинається ще у 5 класі під час вивчення пропедевтичного курсу «Вступ до історії України». На цьому етапі учні отримують початкові уявлення про козаків, їхній спосіб життя, традиції, побут та причини виникнення Запорозької Січі. Основне завдання пропедевтичного етапу полягає у формуванні первинного інтересу до історії

України, розвитку емоційно-ціннісного ставлення до історичного минулого та створенні базових історичних уявлень [45, с. 24].

Системне та поглиблене вивчення теми здійснюється у 8 класі в межах курсу історії України під час опрацювання розділу «Козацька доба». Саме у цьому курсі учні знайомляться з передумовами виникнення козацтва, особливостями заселення південних територій України, формуванням Запорозької Січі, діяльністю перших козацьких ватажків, а також участю козаків у військово-політичних процесах XVI–XVII ст. Вивчення цих питань створює основу для подальшого розуміння національно-визвольної боротьби українського народу, розвитку української державності та суспільно-політичних процесів раннього Нового часу [44, с. 67].

Методика викладання теми повинна ґрунтуватися на принципах науковості, доступності, історизму, системності та компетентнісного підходу. Важливо забезпечити не лише засвоєння учнями фактологічного матеріалу, а й розвиток історичного мислення, уміння аналізувати історичні джерела, порівнювати історичні явища та формулювати власні висновки.

Під час вивчення теми доцільно акцентувати увагу на передумовах виникнення козацтва. Учні повинні усвідомити, що формування козацтва було зумовлене комплексом природно-географічних, соціально-економічних та політичних чинників. Серед них особливе значення мали наявність малозаселених степових територій Дикого Поля, посилення феодального та національного гніту, постійна загроза татарських нападів, а також прагнення населення до особистої свободи та самозахисту. Важливо підвести учнів до розуміння того, що козацтво стало закономірним результатом історичного розвитку українських земель у XVI ст. [35, с. 26].

Особливу увагу необхідно приділити формуванню історичних понять і термінів. До ключових понять теми належать: «козак», «Дике Поле», «Запорозька Січ», «реєстрове козацтво», «клейноди», «козацькі походи». Формування понять має здійснюватися поетапно. На першому етапі створюється первинне уявлення через використання наочності, ілюстрацій, художніх образів та історичних описів. Другий етап передбачає пояснення

суттєвих ознак понять, визначення їхнього змісту та особливостей. На третьому етапі відбувається закріплення знань через практичні завдання, роботу з джерелами та історичними картами. Завершальним етапом є застосування понять у нових навчальних ситуаціях під час виконання проблемних і творчих завдань [33, с. 34].

Важливим засобом формування історичної компетентності є робота з історичними джерелами. Доцільно використовувати уривки з козацьких літописів, праць польських хроністів, спогадів сучасників, документів та художніх творів. Аналіз історичних джерел дозволяє формувати в учнів уміння визначати авторство, мету створення документа, історичну достовірність інформації та ставлення автора до подій. Робота з джерелами сприяє розвитку критичного мислення та навичок історичного аналізу.

Під час вивчення теми значну роль відіграє історична карта. Формування просторової компетентності є важливим складником історичної освіти. Учні повинні вміти показувати територію Дикого Поля, визначати місце розташування Запорозьких Січей, характеризувати напрямки козацьких походів та пояснювати вплив природних умов на формування козацтва. Робота з картою сприяє кращому розумінню геополітичного становища українських земель та особливостей прикордонного життя. Ефективним є використання контурних карт, інтерактивних картографічних сервісів, мультимедійних презентацій та електронних атласів.

Сучасний урок історії передбачає широке використання інтерактивних методів навчання. Під час вивчення теми виникнення козацтва доцільно застосовувати методи проблемного навчання, дискусії, рольові ігри, роботу в групах, аналіз історичних ситуацій та проєктну діяльність. Наприклад, учням можна запропонувати проблемне запитання: «Чому саме українські землі стали осередком формування козацтва?» або організувати рольову гру «Козацька рада». Такі методи сприяють активізації пізнавальної діяльності, розвитку комунікативних навичок та формуванню вміння аргументовано висловлювати власну думку [44, с. 67].

Одним із важливих напрямів методики викладання є реалізація міжпредметних зв'язків. Вивчення теми козацтва має значний інтеграційний потенціал. Зв'язок з українською літературою реалізується через аналіз художніх творів про козаччину, народних дум, історичних пісень та легенд. Під час взаємодії з географією учні аналізують природні умови південних територій України, особливості степового ландшафту та їхній вплив на формування козацького способу життя. Міжпредметні зв'язки з мистецтвом дають можливість ознайомити учнів із козацькими піснями, картинами, архітектурними пам'ятками та символікою. Інтеграція з правознавством дозволяє розглянути елементи козацького самоврядування, демократичні традиції Запорозької Січі та особливості військово-адміністративного устрою.

Важливу роль у сучасному освітньому процесі відіграє використання цифрових технологій. Під час вивчення теми доцільно застосовувати мультимедійні презентації, інтерактивні вправи, онлайн-тести, відеофрагменти, електронні підручники та віртуальні екскурсії. Значний пізнавальний потенціал мають віртуальні подорожі історико-культурними заповідниками та музеями козацтва, які дозволяють учням ознайомитися з матеріальною культурою козаків, архітектурою Січі, козацькою зброєю та побутом. Використання цифрових ресурсів підвищує мотивацію до навчання, сприяє візуалізації історичного матеріалу та забезпечує індивідуалізацію освітнього процесу [44, с. 67].

Під час організації навчальної діяльності необхідно враховувати вікові особливості учнів. Для учнів 5 класу доцільно використовувати емоційно насичений матеріал, наочність, елементи гри та короткі історичні розповіді. Учні 8 класу вже здатні до більш глибокого аналізу історичних подій, роботи з джерелами та виконання дослідницьких завдань. Саме тому методика викладання повинна поступово ускладнюватися відповідно до рівня розвитку пізнавальних можливостей школярів.

Важливим компонентом навчального процесу є оцінювання результатів навчання. Воно повинно бути комплексним та спрямованим не лише на перевірку знань, а й на оцінювання сформованості предметних

компетентностей. Доцільно враховувати рівень засвоєння фактологічного матеріалу, уміння аналізувати історичні події, працювати з історичними джерелами та картою, встановлювати причинно-наслідкові зв’язки та формулювати висновки. Для контролю знань можуть використовуватися тестування, усне опитування, творчі роботи, історичні есе, презентації, практичні завдання та навчальні проєкти [51, с. 276] .

Особливого значення набуває формувальне оцінювання, яке дозволяє своєчасно виявляти труднощі у навчанні та коригувати освітній процес. Воно сприяє розвитку в учнів відповідальності за результати власної діяльності, формує навички самооцінювання та рефлексії.

Висновки до розділу 3

Отже, вивчення теми виникнення українського козацтва у закладах загальної середньої освіти має важливе освітнє, виховне та розвивальне значення. Ефективність навчання залежить від поєднання традиційних та інноваційних методів навчання, використання інтерактивних технологій, історичних джерел, міжпредметних зв’язків і цифрових ресурсів. Учитель історії повинен створювати умови для активної пізнавальної діяльності учнів, формування історичного мислення, розвитку критичного аналізу та виховання поваги до історичного минулого України. Саме компетентнісний, діяльнісний та особистісно орієнтований підхід забезпечує якісне засвоєння теми та сприяє формуванню свідомого громадянина України.

ВИСНОВКИ

Сучасний історіографічний підхід характеризується тематичним і методологічним різноманіттям. Новітні монографічні дослідження значно розширили уявлення про козацтво як складне соціальне, політичне та культурне явище. Сучасні історики розглядають козацтво не лише як військову верству чи форму соціального протесту, а як важливий чинник формування української державності, політичної культури та національної ідентичності.

Українське козацтво є одним із найважливіших феноменів вітчизняної історії, який суттєво вплинув на формування української державності, національної свідомості та військової традиції. Виникнення козацтва було закономірною відповіддю українського суспільства на складні політичні, соціально-економічні та військові виклики XV–XVI століть. Козацтво стало не лише військовою силою, а й особливою соціальною спільнотою, що виробила власні форми самоврядування, систему цінностей та унікальне військове мистецтво.

Проблематика становлення українського козацтва залишається актуальною як у науковому, так і в освітньому середовищі. Особливого значення набуває питання висвітлення козацької тематики у шкільному курсі історії України, адже саме через вивчення козацької доби формується історична пам’ять та громадянська ідентичність учнів.

Причини та передумови формування козацтва. Виникнення українського козацтва було зумовлене комплексом внутрішніх і зовнішніх чинників. Однією з головних причин стало посилення феодального гніту на українських землях, що входили до складу Великого князівства Литовського та Польського королівства. Зростання панщини, закріпачення селян і обмеження прав православного населення змушували багатьох людей залишати населені райони та переселятися на південні прикордонні території – у так зване Дике Поле.

Важливою передумовою формування козацтва була постійна небезпека татарських нападів. Кримське ханство здійснювало регулярні набіги на українські землі, що спонукало місцеве населення до самоорганізації та

створення військових загонів для захисту. Прикордонний характер території сприяв формуванню особливого способу життя, заснованого на військовій мобільності, свободі та колективізмі.

Суттєву роль відіграли й природно-географічні умови південного степу. Великі малозаселені простори, багаті природні ресурси та близькість до торговельних шляхів створювали сприятливі умови для господарської діяльності та автономного існування населення.

Окрім того, на процес виникнення козацтва вплинули політичні фактори. Ослаблення контролю державної влади над південними територіями дозволяло населенню організовувати власні форми самоврядування. Таким чином, козацтво стало результатом взаємодії соціальних, економічних, військових та політичних чинників.

Особливості становлення українського козацтва та джерела його формування. Становлення українського козацтва відбувалося поступово й мало складний характер. Перші згадки про козаків датуються кінцем XV століття. Спочатку це були невеликі ватаги мисливців, рибалок, уходників та втікачів, які освоювали південні території.

Джерела формування козацтва були різноманітними. Основну масу козаків становили селяни-втікачі, які прагнули уникнути кріпосницького гніту. Значну частину складали також міщани, православна дрібна шляхта та представники інших соціальних груп. Саме різнорідність соціального складу сприяла формуванню демократичних принципів організації козацького товариства.

Важливим етапом у розвитку козацтва стало виникнення Запорозької Січі. Вона стала центром консолідації козаків та осередком їхнього політичного і військового життя. Поява Січі сприяла перетворенню козацтва з прикордонного явища на впливову військово-політичну силу.

Особливістю українського козацтва була його здатність поєднувати військові функції з господарською діяльністю. Козаки займалися землеробством, мисливством, рибальством, ремеслами та торгівлею. Це забезпечувало економічну самостійність козацьких громад.

Вплив різних джерел формування проявився і в культурному аспекті. Козацтво увібрало елементи слов'янської, степової та православної традицій, що сприяло формуванню особливої козацької культури та світогляду.

Військове мистецтво козаків та чинники його становлення. Військове мистецтво українських козаків стало одним із найвизначніших явищ у військовій історії Східної Європи. Його формування відбувалося під впливом постійних воєнних конфліктів із Кримським ханством, Османською імперією та Річчю Посполитою.

Однією з ключових особливостей козацького війська була висока мобільність. Козаки ефективно використовували легку кінноту, швидкі маневри та несподівані атаки. Значну роль відігравала піхота, яка вміло застосовувала вогнепальну зброю та польові укріплення.

Важливим елементом козацького військового мистецтва було використання табору – пересувного укріплення з возів. Така тактика дозволяла успішно оборонятися навіть проти чисельно переважаючого противника. Козаки також широко застосовували розвідку, засідки та нічні атаки.

Особливого розвитку набула морська справа. Козаки здійснювали сміливі походи Чорним морем на човнах-чайках, атакуючи турецькі фортеці та порти. Морські рейди демонстрували високий рівень організованості та військової майстерності запорожців.

Військове мистецтво козаків було унікальним явищем, що поєднувало мобільність, тактичну винахідливість і сильний моральний дух. Попри значний розвиток військових технологій, багато козацьких принципів зберегли актуальність і в сучасній війні. Українські захисники продовжують традиції своїх предків, демонструючи мужність, стійкість і прагнення до свободи.

Роль Січей у становленні козацтва та їхні структури. Запорозькі Січі стали основними центрами організації українського козацтва. Саме тут формувалися політичні традиції, військова система та принципи самоврядування козаків. Січ формувала військову, адміністративну, судову, дипломатичну та господарську функції козацької спільноти. Січі відігравали важливу роль у захисті українських земель від зовнішніх ворогів. Водночас

вони стали осередками формування української політичної еліти та державницьких традицій. Саме на основі козацьких інституцій у XVII столітті виникла козацька держава – Гетьманщина.

Тема козацтва в шкільних підручниках історії України. У сучасних шкільних підручниках історії України тема козацтва посідає важливе місце. Вона розглядається як ключовий етап формування української нації та державності. Проте специфіка висвітлення цієї теми має як позитивні, так і проблемні аспекти.

У більшості підручників значна увага приділяється героїчним сторінкам козацької історії: боротьбі проти зовнішніх ворогів, діяльності гетьманів, Запорозькій Січі та Національно-визвольній війні під проводом Богдана Хмельницького. Це сприяє формуванню патріотичного виховання учнів.

Водночас інколи спостерігається певна романтизація образу козаків. Недостатньо уваги приділяється соціальним суперечностям, внутрішнім конфліктам та складності політичних процесів козацької доби. Часто матеріал подається переважно у військово-політичному аспекті, тоді як економічний, культурний та повсякденний виміри висвітлюються менш детально.

Сучасні підручники дедалі частіше використовують компетентнісний підхід: історичні документи, карти, ілюстрації, уривки з джерел та проблемні запитання. Це сприяє розвитку критичного мислення учнів і формуванню навичок історичного аналізу.

Методичні аспекти висвітлення проблеми козацтва в закладах загальної середньої освіти. Вивчення теми козацтва у школі має важливе освітнє та виховне значення. Ефективне викладання цієї тематики потребує використання сучасних методичних підходів. Одним із найважливіших принципів є поєднання фактологічного матеріалу з розвитком історичного мислення учнів. Учитель має не лише повідомляти історичні факти, а й формувати вміння аналізувати причини подій, оцінювати діяльність історичних постатей та працювати з джерелами.

Доцільним є використання інтерактивних методів навчання: історичних дискусій; рольових ігор; аналізу документів; проєктної діяльності; створення історичних реконструкцій; роботи з картами та візуальними матеріалами.

Важливу роль відіграє міжпредметна інтеграція. Тему козацтва варто поєднувати з українською літературою, мистецтвом, географією та громадянською освітою. Це дозволяє учням комплексно сприймати історичний процес.

Сучасні цифрові технології також відкривають нові можливості для вивчення козацької тематики. Використання мультимедійних презентацій, віртуальних екскурсій, онлайн-карт та історичних відеоматеріалів підвищує зацікавленість учнів і сприяє кращому засвоєнню матеріалу.

Таким чином, українське козацтво є унікальним історичним явищем, що виникло під впливом соціальних, політичних і військових чинників. Воно сформувалося як відповідь українського суспільства на зовнішні загрози та внутрішні соціальні суперечності. Запорозька Січ стала центром політичної та військової організації козаків, а козацьке військове мистецтво здобуло міжнародне визнання. Тема козацтва посідає важливе місце у шкільній історичній освіті, оскільки сприяє формуванню національної свідомості та громадянської позиції учнів.

Отже, вивчення українського козацтва має не лише наукове, а й важливе суспільне значення, адже козацька спадщина залишається невід’ємною складовою української історичної пам’яті та національної ідентичності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Архив Юго-Западной России (АЮЗР). Ч. 3: Акты о козаках (1500–1648). Т. 1. Київ, 1863. 557 с.
2. Боплан Г. Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. Київ: Наук. думка; Кембрідж (Мас.): Укр. наук. ін-т, 1990. 256 с.
3. Величко С. В. Літопис. Т. 1. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич. Київ: Дніпро, 1991. 371 с.
4. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки / Упорядн. та перекл.: Густинський літопис В. Крекотень, Літопис Самійла Величка В. Шевчук, Літопис Грабянки Р. Іванченко. Київ: Дніпро, 2006. 976 с.
5. Історія Русів / Пер з рос.: Іван Драч; передмова: Валерій Шевчук. Київ: Радянський письменник. 1991. 318 с.
6. Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки. Київ: Т-во «Знання України», 1992. 143 с.
7. Літопис Самовидця / підгот. Я. І. Дзира. Київ: Наук. думка, 1971. 208 с.

Література:

8. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні. Київ : Дніпро, 1991. 238 с.
9. Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. Київ: Либідь, 1993. 288 с.
10. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XIII ст. Київ : Наукова думка, 1969. 223 с.
11. Бантиш-Каменський Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. Київ: Час, 1993. 656 с.
12. Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи: типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVIII ст. Київ, 2011. 504 с.

13. Винар Л. Силуети епох. Дмитро Вишневецький. Михайло Грушевський. Історичні розвідки. Дрогобич: Відродження, 1992. 184 с.

14. Власов В. С. Історія України : підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти / В. С. Власов, О. М. Данилевська. Київ : Літера ЛТД, 2021. 224 с.

15. Гирич І. Б. Українська історіографія: проблеми національної пам'яті. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. 312 с.

16. Гісем О. В. Історія України : підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. Харків : Ранок, 2021. 240 с.

17. Голобуцький В. О. Гомін, гомін по діброві: історичні розповіді про запорозьких козаків. 2-ге вид., доп. та випр. Київ: Веселка, 1968. 224 с.

18. Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво. Київ: Вища школа, 1994. 539 с.

19. Горобець В. М. Українське козацтво: історія та інституції. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 420 с.

20. Грицак Я. Й. Нарис історії України. Київ: Yakaboo Publishing, 2019. 656 с.

21. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 томах, 12 книгах. Т. 7: Козацькі часи – до року 1625. Київ: Наукова думка. 1995. 630 с.

22. Гудь Б. Українська нація: витоки та становлення. Львів: ЛНУ, 2010. 420 с.

23. Гуржій О. І. Історія козацтва: держава – військо – битви / О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб. Київ: Арій, 2012. 464 с.

24. Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: Кордони, населення, право. Київ: Основи, 1996. 224 с.

25. Гуслистий К. Г. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.) / Нариси з історії України. Вип. 2: АН УРСР. Інститут історії України; Відп. ред. С.М. Бєлоусов. Київ: Вид-во АН УРСР, 1939. 195 с.

26. Дашкевич Я. Р. Козацтво на великому кордоні // Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми. Матеріали круглого столу // УІЖ. 1990. № 12. С. 17-26.

27. Дашкевич Я. Р. Україна на перехресті світів. Київ: Критика, 2002. 544 с.

28. Двірна К. Козаччина в науковій історичній спадщині членів Українського історико-філологічного товариства у Празі (20-30-ті роки ХХ ст.) / Київ: Двірна, Н. Ворон // Історія в рідній школі. 2017. № 7-8. С. 23-25.

29. Запорожці: До історії козацької культури / Упоряд. І. Кравченко, Ю. Іванченко. Київ: Мистецтво, 1993. 400 с.

30. Зашкільняк Л. Методологія історії. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012. 312 с.

31. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т. 1. 800 с.

32. Каппелер М. Росія як багатонаціональна імперія. Київ: Критика, 2005. 400 с.

33. Коляда І. Виборення козацькою Україною незалежності // Історія в рідній школі. 2017. № 9. С. 34-44.

34. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / Відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич. 2-е вид. Львів: Світ,1990. 408 с.

35. Крушинська В. Виникнення Запорозької січі. Військово-політична організація Українського козацтва // Історія в рідній школі. 2017. № 12. С. 25-27.

36. Леп’явко С. А. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів: Сіверянська думка, 1996. 286 с.

37. Леп’явко С. А. Кшиштоф Косинський // Володарі гетьманської булави. Київ: Варта, 1995. С. 27 – 51.

38. Леп’явко С. А. Северин Наливайко // Володарі гетьманської булави. Київ: Варта, 1995. С. 53 – 86.

39. Леп’явко С. А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). Чернігів: Сіверянська думка, 1999. 216 с.

40. Лєбєдєва Ю. О. Історіографія зародження українського козацтва // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. Київ: Глухів, 2014. Вип. 7. С. 88-91.

41. Мицик Ю. А. Як козаки воювали / Ю.А. Мицик, С.М. Плохій, І.С. Стороженко. 2-ге вид., допов. Київ : М. П. «Пам’ятки України», 1990. 302 с.

42. Мицик Ю. А. Як козаки Україну боронили / Юрій Мицик, Сергій Плохій. Київ: ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2018. 368 с.

43. Мицик Ю. Джерела з історії українського козацтва. Київ: КМ Академія, 2006. 400 с.

44. Москаленко О. Виникнення українського козацтва // Все для вчителя. 2016. № 3-4. С. 66-68.

45. Онуфрієнко Н. Військове мистецтво, традиції та побут українського козацтва // Все для вчителя. 2017. № 2. С. 24-25.

46. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності / Пер. з англ. Р. Клочко. Харків, 2016. 496 с.

47. Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / Авториз. пер. з англ. М. Климчука. Київ: Laurus, 2015. 400 с.

48. Плохій С. Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні. Київ: Критика, 2005. 496 с.

49. Пометун О. І. Історія України : підручник для 8 класу / О. І. Пометун, Н. М. Гупан. Київ : Генеза, 2016. 240 с.

50. Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. Київ: Либідь, 1994. 768 с.

51. Руденко Ю. Д. Козацько-лицарське виховання учнівської і студентської молоді: 25-й річниці козацької педагогіки присвячується / Ю. Д. Руденко, Ю. Д. Мельничук; Акад. наук вищої освіти України, Всеукраїнське пед. товариство ім. Г. Ващенка. Київ, 2011. 415 с.

52. Русина О. Україна під татарами і Литвою. Київ: Альтернативи, 1998. 320 с.

53. Сас П. М. Запорозьке козацтво. Київ: Наукова думка, 2010. 280 с.

54. Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.): Навч. посіб. Київ: Либідь, 1998. 296 с.

55. Сегеда С. П. Гетьманські могили. Київ: Наш час, 2009. 440 с.

56. Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття. Київ : Вид-во «Україна», 1991. 253 с.

57. Січинський В. Чужинці про Україну. Київ: Довіра, 1992. 256 с.

58. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.). Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 352 с.

59. Сорочинська Н. М. Історія України : підручник для 8 класу / Н. М. Сорочинська, О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. Харків : Ранок, 2019. 256 с.

60. Станіславський В. Військова історія України ранньомодерної доби. Київ: Інститут історії України, 2014. 340 с.

61. Туранли Ф. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI-перша чверть XVIII століття) // УІЖ. 2017. № 1. С. 198-205.

62. Турченко Ф. Г. Історія України : підручник для 8 класу / Ф. Г. Турченко, О. В. Панарін. Київ : Генеза, 2018. 256 с.

63. Українське Козацтво і Велике князівство Литовське / Автори: І. Марзалюк, А. Рагаускас, Р. Рагаускене, Г. Кіркене, В. Станіславський, В. Степанков, Б. Черкас, А. Бумблаускас, В. Смолій, Г. Кіркене. Київ: Вид-во ТОВ "Балтія-Друк", 2014. 200 с.

64. Фігурний Ю. Історичні витоки українського лицарства: Нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військове мистецтво в українознавчому вимірі. Київ: Видавничий дім «Стилос», 2004. 308 с.

65. Чухліб Т. В. Гетьмани і монархи: міжнародні відносини ранньомодерної України. Київ: Арій, 2007. 504 с.

66. Чухліб Т. В. Козаки та Яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія, 2010. 446 с.

67. Шевчук В. О. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI – XVIII ст.: у 2-х кн. Кн. 1. Київ: Грамота, 2007. 720с.

68. Шпорлюк Р. Імперія та нації. Київ: Дух і Літера, 2000. 360 с.

69. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. Київ: Видавничий дім «КМ Academia», 2000. 300 с.

70. Щупак І. Я. та ін. Історія України : підруч. для 8 кл. закладів загальної середньої освіти / І. Я. Щупак, О. В. Бурлака, Н. С. Власова та ін. Київ: УОВЦ «Оріон», 2025. 225 с.

71. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: У 3-х т. Т.1. Київ: Наукова думка, 1990. 592 с.

72. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 2008. 384 с.